

ΕΠΤΑ ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ

Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά θυμιατήρια του Μουσείου Μπενάκη

Ἡ προσφορά θυμιάματος συνδέεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μετὰ τὴν ἀπότιση τιμῆς πρὸς κάποια θεότητα ἢ πρὸς τοὺς νεκροὺς. Αὐτὴ ἡ τελευταία χρῆση ἐρμηνεύει ἄλλωστε καὶ τὴν ἀνεύρεση θυμιατηρίων σὲ ταφές.¹ Οἱ παλιότερες ἀναφορές στὴ χρῆση θυμιάματος ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἐντοπίζονται στὸν 4ο αἰῶνα καὶ συνδέονται μετὰ ταφικά ἐθιμα,² ἐνῶ ἡ χρῆση θυμιάματος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας μαρτυρεῖται στίς πηγές μόλις ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα.³ Ἀπὸ τὴ στιγμή αὕτη τὰ θυμιατήρια ἀρχίζουν νὰ καταγράφονται μαζί μετὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικά σκεύη στὰ βρέβια καὶ τὰ τυπικά.⁴ Σύμφωνα μετὰ τίς περιγραφές καὶ μετὰ ἔργα πού σώζονται, τὰ πιὸ πολλὰ θυμιατήρια ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ κράματα τοῦ χαλκοῦ, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ εὐτελέστερα ἀπὸ πηλὸ ἢ καὶ πολυτελέστερα, ἀπὸ ἀσήμι καὶ χρυσό, διακοσμημένα μετὰ νιέλο καὶ σμάλτα.

Λασκαρίνα Μπούρα

Βυζαντινολόγος

Τὰ θυμιατήρια τοῦ Μουσείου Μπενάκη πού παρουσιάζονται ἐδῶ εἶναι ὅλα χάλκινα καὶ μποροῦμε νὰ τὰ κατατάξουμε σὲ τέσσερις κατηγορίες, ἀνάλογα μετὰ τὸ γενικό τους σχῆμα ἢ μετὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται:

1. Κιβωτίοσχημο θυμιατήρι μετὰ σύμπλεγμα λιονταρίου καὶ κάπρου (ἀρ. εἰς. 11533).
2. Θυμιατήρια σὲ τύπο δισκοπότρου μετὰ διάτρητο σκέπασμα (ἀρ. εἰς. 11470, 11527).
3. Θυμιατήρι ἀναρτημένο ἀπὸ ἀλυσίδες (ἀρ. εἰς. 11526).
4. Καθιστὰ θυμιατήρια μετὰ πλατεῖα λαβή, τὰ λεγόμενα κατσία (ἀρ. εἰς. 11469, 11402, 21502).

Οἱ πρῶτες κατηγορίες ἔχουν Αἰγυπτιακὴ πρόελευση καὶ ἡ πρῶμη χρονολόγησή τους συνδέεται μετὰ τὴν ἀνεύρεση παρεμφερῶν ἔργων στοὺς τάφους τῶν περιοχῶν Ballana καὶ

Qustul στὴν Ἄνω Αἴγυπτο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι σύμφωνα μετὰ τὸν Θ. Μακρίδη, ἓνα μέρος τῶν χαλκίνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη προέρχεται πράγματι ἀπὸ τίς δύο αὐτές περιοχές.¹

Ἡ τρίτη κατηγορία, μετὰ τὴ ἀναρτημένα ἀπὸ ἀλυσίδες θυμιατήρια, περιλαμβάνει πρῶιμα ἔργα, συνέχισε ὅμως νὰ χρησιμοποιεῖται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς καὶ στὰ παλαιολόγια χρόνια, ἰσῶς ἐπειδὴ ἀντιμετώπιζε μετὰ πιὸ ἱκανοποιητικό τρόπο τὸ πρόβλημα τῆς διάδοσης τῆς θερμότητος. Θυμιατήρια τῆς κατηγορίας αὐτῆς μετὰ σκηνῆς ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἀποτελοῦν τὸν δημοφιλέστερο τύπο θυμιατηρίου, ἡ διάδοσή του ὅμως ἀποδίδεται στὴν πιθανὴ διάθεσή του στοὺς προσκυνητὲς τῶν Ἀγίων Τόπων.²

Ἡ τελευταία κατηγορία, τὰ κατσία,

ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά σὲ κείμενα τοῦ 11ου αἰῶνα, καὶ φαίνεται ὅτι εἶχε νεκρικό χαρακτήρα, γιὰυτο καὶ εἰκονίζεται συχνὰ σὲ σκηνές Κοιμήσεως διαφόρων ἁγίων ἢ στὴ σκηνὴ τῶν Μυροφόρων στὸ Μνήμα.³ Ὁ τύπος μελετήθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Ξυγγόπουλο μετὰ ἀφορμὴ ἓνα πηλῖνο θυμιατήρι ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη.⁴ Ἐνα ἐνδιαφέρον χάλκινο κατσί μετὰ τὴν προτομή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα βρέθηκε ἀργότερα στίς ἀνασκαφές τῆς Χερσονήσου, καὶ ἀποδίδεται στὸ 12ο αἰῶνα.⁵ Κάπως περισσότερο συγκριτικό ὕλικό ὑπάρχει γιὰ τὸ τελευταῖο διάτρητο κατσί τῆς ὁμήμης Παλαιολόγειας περιόδου, ὁ τύπος τοῦ ὁποῖου εἶναι γνωστός ἀπὸ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ Μυστρά καὶ τὴ Γιουκωλαβία.

Τὰ ἔργα πού παρουσιάζονται σὲ αὐτὴ τὴ μελέτῃ εἶναι ἀδημοσίευτα, μετὰ μόνη ἐξαίρεση τὴ λαβὴ τῆς Παναγίας τῆς Θεραπευτίσσης. Οἱ τρεῖς πρῶτες κατηγορίες ἔχουν ἤδη μελετηθεῖ διεξοδικά, μετὰ ἀφορμὴ ἀνάλογα ἔργα σὲ μουσεῖα καὶ συλλογές τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ τελευταία κατηγορία πού εἶναι πιὸ ὀλιγόριθμη, εἶναι καὶ λιγότερο γνωστὴ. Ἀξίζει νὰ τονίσουμε ὅτι τὰ δύο πρῶτα ἔργα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι ἔργα μοναδικά, πού μετὰ τίς μεγάλες διαστάσεις τους πιστοποιοῦν κάπως ἀσυνήθιστες καλλιτεχνικές προθέσεις γιὰ χρηστικά ἀντικείμενα τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Ἀποκτοῦν εἶται κάπως μεγαλύτερη σημασία, γιὰτὶ πλουτίζουν τίς γνώσεις μας πάνω σὲ ἓνα σχετικὰ ἄγνωστο τομεῖα τῆς βυζαντινῆς μεταλλοτεχνίας στὰ Παλαιολόγια χρόνια.

1. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὰ θυμιατήρια πού βρέθηκαν στοὺς βασιλικούς τάφους τῆς Ballana καὶ Qustul στὴν Ἄνω Αἴγυπτο.

2. F. CABROL - L. LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VI, Paris 1922, 8.

3. Αὐτόθι, 10.

4. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΘ, *Διάτοσις*, Fr. Miklosich-Ios. Müller, *Acta et Diplomata* V(1887), 324. ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Κώδιξ* τῆς σεβασμίας Μονῆς τῆς Πάτμου, Ch. Diehl, *Byzantinische Zeitschrift* 1(1892), 513. F. TERVAŦSKIJ, *Akty Russkogo na Svjatolom Afone Monastyria Sv. Velikomukcenika i Celistija Panteleimona*, Kiev 1873, 52, 60. L. PETIT, *Le monastère de notre Dame de Pitié en Macédoine*, *Izvestija Russkogo archeologičeskago Instituta v Konstantinopole* VI(1900), 124. Τοῦ ἴδιου, *Typikon de Gregoire Pa-*

courianos pour le Monastère de Pétritzos en Bulgarie, Vizantiski Vremnik II(1904), 53.

5. Μουσεϊόν Μπενάκη, 'Οδηγός, 'Αθήναι 1935, 94.

6. Βλ. παρακάτω στο αντίστοιχο θυμιατήρι.

7. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο 'Αλεποχώρι της Μεγαρίδος, 'Αθήνα 1978, 26.

8. Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Πήλινον Βυζαντινόν Θυμιατήριον, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1930, 127-140.

9. Iskusstvo Bizantii v Sobraniyakh SSSR II, Moskva 1977, 92, 94.

Κιβωτίοσχημο θυμιατήρι με σύμπλεγμα λιονταριού και κάπρου.

'Αρ. Είς. 11533

Προέλευση: Αίγυπτος, αγορά 1933.

Μήκ. 15,0 εκ., πλ. 5,0 εκ., ύψ. 13,5 εκ.

Χρονολόγηση: 5ος ή 6ος αι.

Χάλκινο κιβωτίοσχημο θυμιατήρι με διάτρητα τοιχώματα· στηρίζεται σε τέσσερα λεοντοπόδαρα και φέρει στο σурόμενο κάλυμμά του το σύμπλεγμα ενός λιονταριού και ενός κάπρου. Το κάλυμμα αυτό ασφαλίζει με τη βοήθεια μιας μικρής ζωομορφής γλωσσίδας. 'Η άλυσίδα που κρέμεται από το κεφάλι του λιονταριού ήταν αρχικά συνδεδεμένη με την ουρά του και χρησιμοποιε για την ανάρτηση του σκεύους.¹ Τα δυο ζώα είναι χυτά και παρουσιάζουν ίχνη συμπληρωματικής επεξεργασίας, όπως τόν εγκάρσιο ρόδακα στο γλουτό του λιονταριού. Χαρακτηρίζονται από την τυπική για τα έργα της κοπτικής τέχνης σχηματοποίηση και κάποιες διακοσμητικές διάθεση, ιδιαίτερα εμφάνιση στο κεφάλι του λιονταριού.

Ό τύπος αυτός φαίνεται ότι δημιουργήθηκε στην Αίγυπτο και είναι αρκετά σπάνιος. Όκτώ παρεμφερή έργα ή τμήματά τους έχουν επισημανθεί σε μουσεία της Ευρώπης ή της 'Αμερι-

κής.² Τίποτα στην εμφάνισή τους δεν αποδεικνύει ότι τα χρησιμοποιούσαν ειδικά οι χριστιανοί. Όστόσο, ένα από τα καλλίτερα διατηρημένα παραδείγματα που ανήκει στη Morgan Collection και εκτίθεται στο Metropolitan Museum της Νέας 'Υόρκης, προέρχεται από το μοναστήρι του 'Επιφανίου στην Αίγυπτο.³ 'Η δένευρση ενός άλλου στόν τάφο αρ. 80 της Ballana στην 'Ανω Αίγυπτο συνηγεί για την πρώτη χρονολόγησή τους.⁴

1. M. C. ROSS, A Group of Coptic Incense Burners, American Journal of Archaeology XLVI, (1942), 10.

2. Αύτόθι, Πρβ. L' Art Copte, Catalogue, Petit Palais, Paris 1964, 136.

3. H. E. WINLOCK, The Monastery of Epiphanius at Thebes, New York 1926, 95.

4. W. B. EMERY - L. P. KIRWAN, The Royal Tombs of Ballana and Qustul I, Cairo 1938, 362.

Θυμιατήρι σε τύπο δισκοπότηρου

'Αρ. Είς. 11470

Προέλευση: Αίγυπτος.

'Υψ. 22,3 εκ., διάμ. βάσ. 7,8 εκ.

Χρονολόγηση: 5ος ή 6ος αι.

Χάλκινο χυτό θυμιατήρι σε τύπο δισκοπότηρου, με ημισφαιρικό, διάτρητο σκέπασμα που έχει ως κορυφή ένα σχηματοποιημένο άετο. 'Η πολύλοβη κόμπα του στηρίζεται σε ψηλό πόδι με κωνική έδραση, το όριο της οποίας περιτρέχει μια σειρά «μαργαριτάρια». Στο ημισφαιρικό σκέπασμα που ασφαλίζει με περιστρεφόμενο κλείστρο, ένας όκταφυλλος ρόδακας περιβάλλεται από διάτρητη κλημάτιδα. Είναι πολύ πιθανό ότι στο κεφάλι του άετου έδραζόταν αρχικά ένας σταυρός.

Όμοιοι σχηματοποιημένοι άετοι έχουν χρησιμοποιηθεί για το διάκοσμο ενός χάλκινου τραπεζιού που βρέθηκε στις άνασκαφές τάφων

11470

11533

της περιοχής Ballana-Qustul στην "Ανω Αίγυπτο".¹ Περιφερείς πολύβοες κόπτες παρατηρούνται σε δύο άλλα θυματήρια του ίδιου τύπου στο Κρατικό Μουσείο του Καΐρου,² και στο Κρατικό Μουσείο του Βερολίνου.³

1. W. B. EMERY, Nubian Treasure, An Account of the Discoveries at Ballana and Qustul, London 1948, pl. 41A.

2. J. STRYGOWSKI, Koptische Kunst, Wien 1904, 280.

3. O. WULFF, Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke I, Berlin 1909, no 976.

Θυματήρι σε τύπο δισκοπότηρου

Ἄρ. Εἰς. 11527

Προέλευση: Αἴγυπτος, ἄγωρος 1920

Ύψ. 20,5 εκ., διάμ. βάσ. 6,6 εκ.

Χρονολόγηση: 5ος ή 6ος αι.

Χάλκινο χυτό θυματήρι σε τύπο δισκοπότηρου, με διάτρητο ημισφαιρικό σκέπασμα που καταλήγει σε σταυρό. Στη βάση του διακρίνεται μία διάτρητη ταινία με έλικτωτά κόσμημα και στο σκέπασμα δύο επάλληλες ταινίες με έλικτωτά και φοιδωτά κόσμημα. Το έλασμα που ασφάλιζε το σκέπασμα έχει χαθεί. Το θυματήρι διατηρεί ομοιομορφή πρόσηνη πατίνα.

Παραλλαγές του τύπου αυτού έπισημαίνονται στο Κρατικό Μουσείο του Βερολίνου,⁴ στη Συλλογή των Dumbarton Oaks στη Washington⁵ και στο Ermitage.⁶ Τα περισσότερα από τα θυματήρια αυτά προέρχονται από την Αίγυπτο.

1. O. WULFF, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke I, Berlin 1909, no 977.

2. C. M. ROSS, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection I, Washington DC 1962, 43.

3. Iskustvo Bizantii v Sobraniyakh SSSR I, Moskva 1977, 187.

Θυματήρι με σκηνές από την Καινή Διαθήκη.

Ἄρ. Εἰς. 11526

Προέλευση: Αἴγυπτος

Ύψ. 9,5 εκ., ἄνω διάμ. 8,5 εκ.

Χρονολόγηση: 8ος ή 9ος αι.

Χάλκινο χυτό θυματήρι σε χαμηλή κολουροκωνική βάση, στην περιφέρεια του οποίου διακρίνεται ταινία με ξειαιρετικά σχηματισποιημένες ανάγλυφες σκηνές από την Καινή Διαθήκη. Πρόκειται για τον Εὐαγγελισμό, τή Γέννηση, τή Βαπτισμῶν, τή Σταύρωση και τής Μυροφόρας. Ένα ἔγχρηστο κόσμημα μόλις διακρίνεται στη βάση του, στην εσωτερική καυλότητα της οποίας διαγράφεται ανάγλυφος ο Χριστός στη φάνη. Το θυματήρι ήταν ὀρθικά ἀναρτημένο ἀπό ἀλυσίδες και διατηρεί ομοιομορφή σκούρα πατίνα.

Σαράντα τουλάχιστον θυματήρια του τύπου αυτού με διαφορές στο μέγεθος, τὸν ἀριθμὸν των σκηνών, τὴν ἀπόδοση των μορφών και τὰ διακοσμητικά θέματα ἔχουν γινεί γνωστά μέχρι στιγμῆς¹. Τὴν πιὸ πλούσια συλλογή διαθέτει τὸ Κρατικό Μουσείο του Βερολίνου², ἐνῶ ἄλλο ἀξιόλογο παραδείγμα ἀνήκει στο

Λαύρου³, τὸ Βρετανικό Μουσείο⁴, και στὸ Μουσείο τῆς Τέχνης και τῆς Ἱστορίας στῆς Γενεύης⁵. Οἱ σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ποὺ παρουσιάζουν τὰ ἔργα αὐτά, καθώς και ἡ εὐρύστη κυκλοφορία τους ἐν περιοχῇ ποὺ ἀπέχουν γεωγραφικά, ὅπως στὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία, τὴ Γεωργία, τὴν Τραπεζούντα και τὴ Σουγδαία, ἐπείσαν πολλοὺς μελετητῆς εἰς ἀποτελόντων ἐνθυμήματα ποὺ προσηρθεύονταν εἰς προσκυντῆς ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους⁶.

Ἡ πρώτη ἐμφάνισή τους τοποθετεῖται στὴ τέλη τοῦ 5ου ἢ ἀρχῆς τοῦ 6ου αἰῶνα⁷ μεταγενέστερες ἀραβικῆς ἐπιγραφές ἀναφέρουσιν μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ὅμως πείθουν, ὅτι ἡ ἀναπαράγωγὴ τους πρέπει νὰ συνεχίστηκε ἐπὶ ὀκτατοῦς αἰῶνες.⁸ Τὸ ἔργο ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ παρουσιάζει πολλὰς ομοιοτήτες μετὰ ἓνα θυματήρι στὸ Ermitage ποὺ χρονολογεῖται στὸν 8ο ἢ 9ο αἰῶνα.⁹ Οἱ ομοιοτήτες αὗται ἀναφέρονται στὸ γενικό σχῆμα, καθώς και στὰ μικρὰ πεπλατυσμένα στοιχεία ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὸ χεῖλος και παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὰ πολὺ πλαστικότερα — σὲ μορφῇ τριφύλου — στοιχεῖα ἀναρτήσεως — σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ τύπου αὐτοῦ.¹⁰ Ἡ μεγαλύτερη σχηματισποίησιν των μορφῶν στὸ θυματήρι τοῦ Μουσείου Μπενάκη μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἐλλείψῃ τῆς συμπληρωματικῆς ἐπεξεργασίας, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητὴ γιὰ τὰ χυτὰ ἔργα τοῦ εἶδους αὐτοῦ.

1. M. C. ROSS, Byzantine Bronzes, Arts in Virginia IX(1970), 40. Ἐνὰ ἀδμοιοεῖο θυματήρι τοῦ ἴδιου τύπου περιλαμβάνεται στὸ Μουσείο Καλλιπολύου (ἀρ. 996).

2. O. WULFF, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke I, Berlin 1909, 204, nos 967-971.

3. L' Art Copte, Catalogue, Petit Palais, Paris 1964, 133.

4. O. M. DALTON, Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East of the British Museum, Oxford 1901, 107.

5. M. LAZOVIC, Musée d' Art et d' Histoire de Genève, Acquisitions et Dons, Genève 1977, 29.

6. K. Weitzmann, Age of Spirituality, Catalogue, Princeton 1979, 626. Πρβ. V. ELBERN, Zur Morphologie der Bronzenen Weihrauchgefäße aus Palästina, Archivio Español de Arqueologia 45-47 (1972-74), 450 ff.

7. M. C. ROSS, ἔ.δ., 40. Πρβ. K. WEITZMANN, An East Christian Censer, Record of the Princeton Museum of Historic Art II (1944), 4.

8. L' Art Copte, ἔ.δ., 136. Πρβ. Iskustvo v Sobraniyakh SSSR II, Moskva 1977, 16.

9. Aüröde.

10. G. DE JERPHANION, Un nouvel encensoir Syrien et la série des objets similaires, Mélanges Syriens offerts à René Dussaud, Paris 1939, pls 1-3. Τὰ πραγματικά στοιχεία ἀναρτήσεως ἔχουν σπῆσει και στὰ δύο παραδείγματα.

Κατοί διακοσμημένο με σάλτο, με τους ἁγίους Θεόδωρο και Δημήτριο.

Ἄρ. Εἰς. 11489

Προέλευση ἀγνωστῇ

Μῆκ. 32,2 εκ., πλ. 20,0 εκ., ὕψ. 5,0 εκ.

Χρονολόγηση: δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ.

Σφωρηλῶτα κατοί, ἀρχικά ἐπίχρυσο, με ἔγχρηστικὴ καὶ ἐμπιστεῖ λαβή, διακοσμημένη με

σμάλτο. Γιά τήν κατασκευή του ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἕνα κοκκινωπό κράμα χαλκού καί ψευδοργυρίου, δηλαδή ὀρείχραλκος, πού ἦταν γνωστό στό μεσαιῶνα ὅτι διευκόλυνε τήν πρόσφυση τοῦ χρυσοῦ.¹ Ἀποτελεῖται ἀπό ἀβαθὴ κόψιμα μέ πλατὺ χεῖλος διακοσμημένο μέ ἀμυδαλόσχημες ἔγκοπες, στό ὅποιο ἔχει προσαρτηθεῖ ἡ πλατεῖα λαβή. Στὴν περιμέτρου τῆς δεκατρίαν κοραριά μέ σφαιρικό κεφάλι συγκροτοῦν ἕνα δεύτερο φύλλο χαλκοῦ πού ἐπενδύει τὴν πῶσα πλευρὰ τῆς.

Στὴν ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς διαγράφονται δύο ὁλόσωμοι στρατιωτικοὶ ἄγιοι σὲ μετάλλιο, τὸ περίγραμμα τοῦ ὁποῖου τονίζει ἕνα ἔξοργο «σχοινίο». Οἱ δύο ἄγιοι κρατοῦν ὁσπίδια καὶ διαγώνια τοποθετημένο δόρυ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀνεμίζει μὴ ἐπιγραφὴ. Φοροῦν χιτῶνα καὶ χειριδωτὸ θώρακα, ἐνῶ μὴ στοργυλὴ πόρπη συγκροτεῖ γύρω ἀπὸ τὸ λαϊμὸ τὰ ἄκρα τῆς χλαμύδας τούς. Τούτοι συνοδεύονται ὀπιγραφεῖς: Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ καὶ Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. Ὁ ἄγιος Θεόδωρος εἰκονίζεται γενειοφόρος καὶ μέ κοντὰ μαλλιά, πρέπει λοιπὸν νὰ ταυτίζεται μέ τὸν Θεόδωρο τὸν Τήρωνα,² ἐνῶ ὁ ἄγιος Δημήτριος εἶναι ἀγένειος καὶ φέρει τὸ γνωστὸ, κυρίως ἀπὸ τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα διὰ δόγμα.³ Οἱ μορφές τῶν δύο ἁγίων ἀποδίδονται μέ ἐγχάρακτῃ τεχνικῇ, ἐνῶ τὸ ἄδρὸ βάθος πού εἰσέχει, καλύπτεται μέ βαθυλάζον καὶ πράσινο σμάλτο, χωρὶς διαχωριστικὰ ἐλάσματα καὶ χωρὶς ἐπιφανειακὴ στίλβωση. Πράσινο σμάλτο διακρίνεται ἐπίσης στὶς ἀμυδαλόσχημες ἔγκοπες στό χεῖλος τῆς κόψης. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ μέταλλο παρεμβάλλονται δύο ἐγχάρακτοι, ἐξάκτινοι ρόδακες.

Οἱ μορφές τῶν δύο στρατιωτικῶν ἁγίων ἔχουν μεγάλο ἀναλογικὰ κεφάλι καὶ σχηματικὰ δοσμένο σῶμα, χαρακτηριστικὰ πού θυμίζουν τὸ ἐκφραστικὸ στυλ τοῦ 11ου αἰῶνα, πού ἀναβιώνει σὲ ὀρισμένα ἐποχρυσάκη μνημεῖα ὅπως εἶναι ἡ Ὀμορφὴ Ἐκκλησιὰ στὴν Αἰγίνα καὶ ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρη στὸ Ἀλεποχώρι⁴ δύο αἰῶνες ὀργότερα. Στὰ μνημεῖα αὐτά, ὅπως καὶ στό θμιαστὴρι πού ἐξετάζουμε, ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐκφραστικοῦ στυλ συνδυάζεται μέ ὀρισμένα δυτικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεία, ὅπως εἶναι ἡ δεξιόληκτῃ «νορμανδική» ὁσπίδα τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, πού δὲν χρησιμοποιεῖται στὴ Βυζαντινὴ τέχνη πρὶν ἀπὸ τὴν Κομνηνεῖα περίοδο. Τὴν ἴδιαν στιγμὴ, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα, εἶναι ἐμφανὴς ἡ προτίμηση γιὰ τοὺς ρωμαιοκίτους θώρακες ἀπὸ χυτὲς λάμες καὶ ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἐλαιωδωτοῦ ἢ τοῦ φολεδωτοῦ θώρακα πού βλέπουμε στὸ κατὰ τοῦ Μουσείου Μπενάκη.⁵ Κάποια σχεδιαστικὴ χαλαρότητα στὰ φυτικὰ θέματα πού περιβάλλουν τοὺς δύο ἁγίους, ἡ ἐλευθερία στὴ χάραξη τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὁσπίλβωτου καὶ χωρὶς διαχωριστικὰ ἐλάσματα σμάλτου, θὰ συνηγοροῦσαν ἐπίσης γιὰ μὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα.

Παρὰ τὴν ἀφέλεια στὸ ἐγχάρακτο σχέδιο, ὁ συνδυασμὸς ἀπὸ τεχνικὲς καὶ ἰδιαιτέρη ἡ παρυσία τοῦ σμάλτου, πού χρησιμοποιεῖται ἐξαιρετικὰ σπάνια στὴν Παλαιολόγεια περίοδο, πείθουν ὅτι τὸ κατὰ αὐτὸ ἦταν ἕνα χρηστικὸ ἀντικείμενο μέ κάποιες προθέσεις. Σὲ ἀντίθεση μέ τὰ ἑμαυλ ἱμωσίνες πού κατακλύζουν τὴν Εὐρώπην τὸ 13ο καὶ 14ο αἰῶνα καὶ ὅπου τὸ σμάλτο ἐφαρμόζεται κατὰ κανὸν σὲ χυτὲς χάλκινες

πλάκες,⁶ τὸ κατὰ τοῦ Μουσείου Μπενάκη εἶναι ἕνα καθαρὰ σφυρήλατο ἔργο τὸ σμάλτο καλύπτει ἐδῶ τίς κοιλότητες μὴς ἐπιπεδόγλυφης ἐπιφάνειας πού δημιουργεῖται μέ τὴν ἐπιείση τεχνικῇ. Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι τὸ κατὰ αὐτὸ προϋποθέτει πολὺ περισσότερες ὥρες ἐργασίας ἀπὸ ἕνα χυτὸ ἔργο «σειρὰς» ὅπως ἦταν τὰ ἑμαυλ ἱμωσίνες, ἔχει ὅμως καὶ πολὺ μὴ ἐνδιαφέρουσα ὄψη. Ὅπως ὀδηγοῦτε, τὸ κατὰ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ πολυτελέστερο ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα βυζαντινὰ θμιαστῆρια πού ἔχουν γινεῖ γνωστὰ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. THEOPHILUS. On Divers Arts, ed. J. G. Hawthorne - C. S. Smith, Chicago 1963, 145.

2. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετροῦπολις 1909, 157. Πρβ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου, Ἀθήνα 1977, 49.

3. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρη

κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαριδος, Ἀθήνα 1978, 43.

4. Αὐτόθι.

5. Γιά τὴν διάρθρωση τῆς στρατιωτικῆς ἐξάρτησης στὸ Βυζάντιο βλ. Μ. C. HOUSTON, Ancient Greek Roman and Byzantine Costume and Decoration, London 1947, 101 ff.

6. Glossaire de termes techniques, Paris 1965, 179 (émaux en taille d' épargne).

Λαβὴ ἀπὸ κατὰ τῆς Παναγίας τῆς Θεραπεύουσας.

Ἀρ. Εἰς. 11402

Πρόελευσε: Θεραπεία Κωνσταντινουπόλεως, ἀγορὰ 1928.

Μῆκ. 26,5 εκ., πλ. 21,4 εκ.

Χρονολόγηση: περὶ τὸ 1300

Χυτὴ λαβὴ ἀπὸ κατὰ μέ συμπληρωματικὸ ἐγχάρακτο διάκοσμο· μορὴ μὴ τὴν κόψα γιὰ τὸ θυ-

μίαμα τὸ μήκος του πρέπει νὰ ἔφθανε τὰ 39 ἐκατοστά, ἀποτελοῦσε δηλαδὴ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ κατὰ πού ἔχουν μελετηθῇ ὡς τώρα. Τὸ κράμα πού ἔχει χρησιμοποιηθῇ ἐδῶ ἔχει λευκὴ ἀπόχρωση, χάρη στὴ μεγάλη περιεκτικότητά σὲ μολύβδου καὶ κασσίτερο, πού χαμηλώνει τὸ σημεῖο τήξεως καὶ διευκολύνει τὴν κατασκευὴ χυτῶν ἀντικείμενων, αὐξάνοντας ὁμῶς τὴν ἴδια στιγμὴ τὴν πιθανότητα κακώσεων τοῦ ἔργου ἀπὸ κτυπήματα.¹

Ἡ λαβὴ διαγράφει ἓνα ὠκυκόρυφο τόξο πού ἔχει στὴ βάση του μιά πλατεῖα ταῖνια προοδητή σὲ κυκλικὸ σκεῶς· στὴν περίμετρο τοῦ τόξου, δεκατρία καρφιά μὲ σφαιρικό κεφάλι, πρέπει νὰ συγκροτοῦσαν ἀρχικὰ κάποια ἐπένδυση τῆς πίσω ὀψης, ὅπως στὸ κατὰ ἀρ. 11469. Στὴν ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς προβάλλει ἀνὰ ἔξω γο ἀνάγλυφο ὁ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας. Τὴν συνοδεύουν οἱ ἐπιγραφές: ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ Ἡ ΘΕΡΑΠΙΩΤΗΣΑ

καὶ Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ. Τὸ ὠσειδὲς πρόσωπο τῆς Παναγίας εἶναι στραμμένο κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸ Χριστό, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπλώνει καὶ τὸ δεξιὸν χεῖρ. Τὸ κεφάλι πού βρέφους εἶναι μικρὸ, ἀποδίδεται μετωπικὰ καὶ ἔχει τὸ φουσκωτὸ μέτωπο καὶ τὰ βροστρυχωτὰ μολλιά πού ἀπαντοῦν ἐν Παλαιολόγεις εἰκόνας· εὐλόγεται μὲ τὸ δεξιὸ ὕψωμένο χεῖρ του, ἐνῶ κρατρεῖ στὸ ἀριστερὸ ἓνα τυλιγμένο εἰλητήριο. Τὸ ἐπίπεδο βάθος καὶ τὸ φωτιστὲφανο τῆς Θεοτόκου καλύπτονται ἀπὸ ἐγχάρακτους ἀνθεματικούς βλαστούς, πού κλείνουν στὶς ἀνασπλάσεις τοὺς τρίφυλλα, πεντάφυλλα ἢ ἡμισανθῆμα, ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὶς ἀσημένιες ἐπενδύσεις εἰκόνων τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνα, ὅπως τῆς Ὁδηγήτριας τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολῆς στὴ Gallerie Terziakof στὴ Μόσχα.² Οἱ ἀναλογίες πού παρουσιάζει ἡ Παναγία ἢ Θεραπειώτισσα μὲ τὴν ἀσημένια αὐτὴ ἐπένδυση, στὴν ἀπόδοση τῶν χερῶν τῆς Θεοτόκου, καθὼς καὶ στὶς ἀναλογίες καὶ τῆ στάσης τοῦ Χριστοῦ, κάνουν ἀρ-

κετὰ πιθανὴ τὴ χρονολόγησή τοῦ κατὰ αὐτὸν περὶ τὸ 1300.

Σύμφωνα μὲ μιά παλιὰ δημοσίευσή τοῦ Γ. Βεγλερ³, ἡ λαβὴ βρέθηκε στὰ Θεραπεία, ἓνα ἀπὸ τὰ βόρεια προάστια τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸ ἀτόμιον τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὅπου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάποιο βυζαντινὸν παλῶν.⁴ Κατὰ τὸν Βεγλερ, ἡ λαβὴ προερχόταν ἀπὸ ριτιδιό(ς) 13ου ἢ 14ου αἰῶνα, ἐνῶ κατὰ τὸν Ε. Μακρή⁵ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε κορύφωμα λαβροῦ(ς)⁶ εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ μιά ἀνάλογη ἐμπέση λαβῆ πού διαγράφει ἓνα ὠκυκόρυφο τόξο καὶ εἰκονίζει τὴ Θεοτόκα δεξιμένη, σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ τῆς Νέας Ὑόρκης, παρουσιάζει τὴν ἴδια ταῖνια προσηλωμένη πρὸς ἑξάτακτο σκεῶς στὴ βάση τῆς.⁶ Οἱ δύο αὐτὲς λαβὲς παρουσιάζουν τόσες ἀναλογίες μὲ τὸ κατὰ ἀρ. 11469 τοῦ Μουσείου Μπενάκη πού ἐξετάζεται παραπάνω, ὅστε νὰ μὴν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ λαβὲς ἀπὸ κατὰ.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ κατὰ συχνὰ εἰκονίζον στὴ λαβὴ τοὺς τὸν τιμώμενο ἅγιο τῆς ἐκκλησίας στὴν ὁποία τὰ ἀφιερώων.⁷ Ἡ παρατήρηση αὕτη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Γ. Βεγλερ⁸ διὰ ἡ λαβὴ βρέθηκε στὰ Θεραπεία, ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι τὸ κατὰ στὸ ὁποῖο ἀνήκει κατασκευάστηκε, πολὺ πιθανὸν ἀπὸ κάποιο Κωνσταντινουπολίτικο ἐργαστήριον, γιὰ ἓνα ἀγνωστὸ ἀνδρὸς τοῦ Παναγίας τῆς Θεραπειώτισσας, στὸ ὁμώνυμο προάστειον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, γύρω στὸ 1300.

1. FR. SCHWEIZER, Objets byzantins de la collection du Musée d'Art et d'Histoire, Analyses et examen technique, Geneva XXV (1977), 57. Πρβ. Μ. LEONI, Copper Alloys, in The Horses of San Marco Venice, Milan 1979, 240.

2. A. GRABAR, Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen âge, Venise 1975, pl. XXVII.

3. Γ. Π. ΒΕΓΛΕΡΗΣ, Θεοτόκος ἢ Θεραπειώτισσα, Journal International d'Archeologie Numismatique XII(1909-10), 327-36. Τὴ δημοσίευσή αὐτὴ μοῦ ὑπέδειξε ὁ κ. Μ. Χατζηδόναξ.

4. R. JANIN, Constantinople Byzantine, Paris 1950, 144, 488.

5. Μουσεῖον Μπενάκη, Ὁδηγός, Ἀθήναι 1935, 40.

6. G. COMEZ-MORENO, Medieval Art from Private Collections, New York 1968, no 87. Ἡ λαβὴ αὕτη ἀποδίδεται στὸν 11ο αἰῶνα.

7. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑκκλησιαστικά Ἀργυρά, Ἀθήνα 1980, 20.

Κατὰ μὲ διὰ τρητὴ λαβή.

Ἀρ. Εἰς. 21502 (1520)

Πρόελευση: Δωρεά Ἐ. Σταθόπου 1967.

Μῆκος 19,5 ἐκ., πλ. 11,8 ἐκ. ὕψ. 15,0 ἐκ.

Χρονολόγησις: 14ος ἢ 15ος αἰ.

Τὸ κατὰ αὐτὸ ἔχει κατασκευαστῇ ἀπὸ ἓνα κυτρινωπὸ κράμα χαλκοῦ μολύβδου καὶ κασσίτερου, μὲ μικρότερη περιεκτικότητά σὲ ψευδάργυρον¹ εἶναι χυτὸ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: μὴν ὀρθὰ κοῦπα μὲ πλατεῖα, διὰ τρητὴ λαβή, τὴν πρὶσματικὴν βάση τῆς, καὶ ἓνα κωνικὸν, ἐπίσης διὰ τρητο σκέπασμα. Ἡ κοῦπα παρουσιάζει ἱχνὴ ἐπεξεργασίας σὲ τόρνο, ἐνῶ ἡ διὰ τρητὴ λαβὴ εἶναι δισκοσημνὴ μὲ στυλιζομένη φυτικὰ θέματα καὶ πουλὶα. Ὁ δίσκος ὁμοῦ συμπληρώνεται ἀπὸ μικροὺς κύκλους²

πού έχουν κτυπηθεί στην περίμετρο της λαβής, στο χείλος της κόψας και στο σκέπασμα. Οι ίδιοι κύκλοι υποδηλώνουν τα μάτια των πουλιών.

Τό κασι που εξέταζουμε μοιάζει πολύ μέ ένα λίγο μικρότερο, χωρίς βάση και σκέπασμα, που βρέθηκε σέ άνασκαφή τάφου στό Μυστρά και χρονολογείται στό 14ο ή τό 15ο αιώνα.³ Στην κόψα του διακρίνονται επίσης ίχνη έπεξεργασίας σέ τόνρο, αλλά τό πουλιά έχουν σχηματιστεί τόσο, ώστε νά μόν ξεχωρίζουν καθόλου από τά φυτικά θέματα.

Άκόμα μεγαλύτερες όμοιότητες μέ τό κασι που εξέταζουμε παρουσιάζει ένα άδημοσίευτο θυμιατήρι του ίδιου τύπου στό Μεγάλο Μετέωρο. 'Η άπόλυτη τούτση στις διαστάσεις αλλά και στις επί μέρους λεπτομέρειες πείθει ότι τά δύο χυτά έργα βήλκαν από την ίδια μήτρα. 'Η επέκταση της λαβής στό κασι τών Μετεώρων προσηλώνεται στόν δξωνά της, σέ τρεις άπές που διακρίνονται τόσο στό κασι του Μουσείου Μενάνη, όσο και σέ έκείνο του Μυστρά. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ότι κασιά του τύπου αύτου κατασκευάζονταν μέ την πρόβλεψη ανάλογων επεξεργασιών της διάρτησης λαβής.

Δύο άλλα κασιά του ίδιου τύπου έχουν επισημανθεί στη Γιουγκοσλαβία, τό πρώτο στό Μουσείο 'Εφαρμοσμένων Τεχνών στό Βελιγράδι,⁴

και τό δεύτερο στό σκευφυλάκιο του Μάρκον Μαναστίρ.⁵ Τά δύο τελευταία παρουσιάζουν τόσο έντυπωσιακές όμοιότητες, ώστε θα ήταν λογικό νά τά άποδώσουμε στό ίδιο εργαστήριο.

'Η διάρτηση τεχνική μέ την όποια άποδίδονται τά άνατολίζονται φυτικά θέματα στό τέσσερα αυτά θυμιατήρια, παρά τις επί μέρους διαφορές, θυμίζει τό βαστάγιο από παλαιολόγια πολυκάνδηλα και χορούς χρονολογημένα δείγματα τών όποιων σώζονται σέ αρκετές εκκλησίες της Γιουγκοσλαβίας,⁶ και στό "Άγιον Όρος. Δέν είναι λοιπόν καθόλου άπίθανο νά υπήρχαν την εποχή αύτή εργαστήρια που παρήγαγαν τυποποιημένα — σέ κάποιο βαθμό — χυτά φωτιστικά και θυμιατήρια του είδους αύτού.

1. Κράματα της κατηγορίας αύτής χαρακτηρίζονται συνήθως ως μπρούντζο.
2. Οι κύκλοι αύτοί δέ φαίνεται νά αποτελούν χρονολογικό κριτήριο, γιατί χρησιμοποιούνται άδιάκριτα σέ έργα διαφορετικών εποχών. Παρ. Μ. C. ROSS, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington DC 1962, 44.
3. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Άνασκαφή παρεκκλησιών του Μυστρά, Πρακτικά 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας 1952, 504.
4. D. MILOSEVIC, Art in Medieval Serbia from

the 12th to the 17th Century, Beograd 1980, no 103.

5. L. Mirković-M. Tatić, Markov Manastir, Novi Sad 1925, 27.

6. D. Todorovic, Le grand polycandelion de Markov Manastir, Zograph 9(1978), 28-36.

Early Christian and Byzantine Censers of the Benaki Museum

The censers of the Benaki Museum presented here, are all copper alloys and depending on their form, they can be classified in four groups:

- a) Box-shaped, with a lion grasping a boar on its sliding lid, from Egypt (no 11533).
- b) Chalice-shaped with an hemispherical cover, from Egypt (nos 11470, 11527).
- c) The so-called "katsi" type, a funerary censer with a broad handle (nos 11469, 11402, 21502). The two first of these censers are the most elaborately decorated ones and they enrich considerably our knowledge of paleologian metalwork.

Οι φωτογραφίες είναι της συγγραφέως

21502

Μυστρά

Μετέωρο

